

Motiverne bag enevældens ægteskabslovgivning

Af Nina Koefoed

Retten til at definere samfundets normer for ægteskabsindgåelse har historisk været et felt, hvor gejstlige og verdslige interesser er stødt sammen. Ægteskabslovgivningen i den danske enevældsperiode kan anskues som et udtryk for kongens balancegang mellem hensynet til de kirkelige normer og de verdslige interesser i forhold til ægteskabet, individet og befolkningen generelt. Det kommer tydeligst til udtryk omkring oplysningstiden og især i forbindelse med Struensees regeringsperiode. I det følgende viser stud.mag. Nina Koefoed, at der i spørgsmålet om hvilke ægteskaber mellem beslægtede og besvoglede, der kunne tillades, ses ændringer både i forhold til den konkrete tolkning af Bibelens ord, i forhold til synet på individet og mest centralt i forhold til kongens forpligtelser over for det guddommelige.

Indledning

Indtil reformationen hørte ægteskabet under kirkens jurisdiktion, men med Luther skiftede ægteskabet status fra sakramente til verdslig institution. Det skete i Danmark officielt med Kirkeordinansen af 1539. Den første mere udførlige, verdslige lovgivning på ægteskabsområdet kom i 1582. Som det havde været tilfældet med den gejstlige lovgivning vedrørende ægteskabet, var kernepunktet et forbud mod, at for nært beslægtede og besvoglede blev gift.

Christian Vs Danske Lov af 1683 holdt fast i princippet fra Kirkeordinansen og fastslog, at ingen måtte gifte sig med nogen, der var tættere beslægtet end det fjerde led, hverken i egen eller afdøde ægtefælles slægt. På trods af en relativ stor mobilitet i det danske landbrugssamfund var bestemmelsen i praksis umulig at overholde. En dispensationsansøgning om tilladelse til ægteskab med for nært beslægtede eller besvoglede skulle gå gennem den lokale sognepræst til amtmanden og videre til Danske Kancelli for at ende hos Kongen til endelig afgørelse. Først i 1770 og 1771 lettede man på denne forretningsgang ved at udstede to forordninger, der én gang for alle dispenserede i en række tilfælde. Denne generelle dispensation blev inddraget i en forordning i 1775 for så at blive udstedt på ny i en forordning i 1800.

Trods den politiske ledelses generelle ustabilitet i perioden forekommer denne modstridende lovgivning tankevækkende. Dispensationsansøgningerne havde den fordel, set fra et magthaversynspunkt, at befolkningen til stadighed var afhængig af styrets velvillighed. En generel dispensation fra dele af ægteskabslovgivningens strikse bestemmelser fratog desuden staten den indtægt, der var forbundet med at give dispensationerne enkeltvis. Til gengæld må en generel dispensation have resulteret i en betydelig arbejdslettelse og effektivisering i administrationen, og den har sandsynligvis også givet den politiske ledelse en øjeblikkelig, om end mere kortvarig, goodwill hos befolkningen. En generel dispensation har i nogen grad signaleret et ønske om at mindske statens kontrol med den enkeltes liv. Ved udstedelsen af forordningen i 1775 var et vægtigt argument i den politiske debat, at der skulle skaffes penge til kongens kasse. Et nærmere studium af de efterfølgende dispensationer fra ægteskabslovgivningen viser imidlertid, at disse stor set alle blev givet gratis – ligesom de i øvrigt også gjorde det før 1770. Der er således uoverensstemmelse mellem de erklærede bevæggrunde for forordningen i 1775 og den efterfølgende praksis i dispensationssagerne.

Det tyder på, at der var andre motiver for ændringerne i ægteskabslovgivningen. Denne artikel vil argumentere for, at der i perioden mellem forordningen i 1770 og forordningen i 1800 var en udvikling i synet på kongens mulige beføjelser i forholdet mellem kirkelig og verdslig ret. Forordningerne i henholdsvis 1770, 1771 og 1775 kan ses som et udtryk for en strid om, hvorvidt Kongens lovgivning skal overholde Bibelen i enhver mulig tolkning eller kun dens udtrykkeligt formulerede forbud. Denne diskussion repræsenterer det første skred væk fra Bibelen som det uomgængelige retsgrundlag for den verdslige lovgivning, et skred, der så fuldbyrdes med forordningen i 1800, der direkte tillader ægteskaber, der er forbudt i Bibelen.

Artiklen vil på baggrund af det enevældige styres brug af ægteskabslovgivningen og mulighederne for at dispensere fra denne give et billede dels af den ideologi, der prægede de politiske beslutningstagere, dels af samtidens syn på den enevældige konges råderum i forhold til religionen, og endelig af den rolle, det moralske og etiske aspekt spillede i lovgivningen. Udgangspunktet er en afdækning af den konkrete udvikling i lovgrundlaget for ægteskab med nærtbeslægtede personer. Hertil kommer en undersøgelse af, hvordan lovgrundlaget og dispensationsmulighederne blev administreret. På denne baggrund skal den diskussion, der fandt sted forud for 1775-forordningen, undersøges nærmere med henblik på at klarlægge motiverne bag reformen. Der vil dels blive lagt vægt på de forskel-

lige aspekter af diskussionen i henholdsvis Det Teologiske Fakultet og Danske Kancelli, dels på en afklaring af, hvorvidt forordningen var et opgør med Struenseeperioden, og endelig på, i hvor høj grad økonomiske og ideologiske spørgsmål spillede en rolle i genindførelsen af den gamle dispensationspraksis.

Danske Lovs ægteskabsbestemmelser

Omkring 400-tallet forbød den katolske kirke ægteskab imellem nært beslægtede personer. Forbudet berørte i starten kun ægteskab mellem personer beslægtet i andet og tredje led, men blev i 900-tallet udvidet til at omfatte personer beslægtet til og med det syvende led. Dette blev i 1215 reduceret til fjerde slægtled.¹

Efter reformationen blev ægteskabets indgåelse og opløsning som nævnt et verdsligt anliggende.² Kirkeordinansen af 1539 flyttede ægteskabet fra biskoppens domæne til lensmandens. Samtidig blev ægteskab mellem beslægtede i andet og tredje led forbudt. I realiteten var der tale om en videreførelse af principperne i den kanoniske ret, men disse forbud gav ikke klare retningslinier for den konkrete politik med hensyn til, hvordan slægtsleddene skulle udregnes, og hvilke der var omfattet af forbudet. Det forsøgte den teologiske professor Niels Hemmingsen at råde bod på i 1572 ved at udgive en latinsk bog om »*Vejledning i ægteskabssager*«. Den var tænkt som rettesnor for dommere i de ægteskabssager, der opstod tvivl omkring, og indeholdt en grundig gennemgang af, hvilke personer der ikke måtte indgå ægteskab på grund af for nært slægt- eller svogerskab, samt baggrunden for disse forbud. Den var efter al sandsynlighed også grundlaget, da den første egentlige verdslige lovgivning på dette område kom i form af Frederik II's ægteskabsordinans af 1582. Denne blev senere fulgt op af en række recesser og forordninger, der dannede forlæg for ægteskabslovgivningen i Danske Lov.

I udarbejdelsen af Danske Lov blev der lavet tre udkast til kapitlet om forbudte ægteskaber. Problemet omkring indgåelse af ægteskab mellem beslægtede eller besvogrede blev nævnt første gang i »*Den tredie Lov-*

1. Hele afsnittet bygger på Thyra Nors: »Hwrae man Sculae quænaes. En undersøgelse af konflikten mellem de verdslige og de gejstlige normer for pardannelse i dansk højmiddelalder«, utrykt speciale, Historisk Institut, Aarhus Universitet 1986.

2. Jens Ulf Jørgensen: »Kirkeretten i Danske Lov«, *Danske og Norske Lov i 300 år*, red. Ditlev Tamm, Viborg 1983, s. 464.

kommision« 1666-67, derefter i udarbejdelsen af »*Det første Projekt*« 1669-72. Indholdet og opdelingen af paragrafferne forblev uændret mellem de to første udkast. I det sidste udkast til kapitlet, under »*Den anden Revisionskommision*« 1675, blev to forhold revideret. En opdeling af de forbudte ægteskaber, alt efter om de var forbudt ifølge »Guds Lov«, altså Bibelen (i dette tilfælde 3. Mosebog, kap. 18), eller om de var forbudt ifølge verdslig lov, forsvandt.³ Det fik loven til at fremstå som en mere homogen størrelse, hvor Kongens forbud var lige så gyldige som Guds.

Endvidere blev der foretaget en ændring i paragraffen om, at et ægteskab skulle lyses tre gange i kirken, inden det blev indgået. Der kom i tredje udkast en tilføjelse om, at lysning i kirken kun var påkrævet af »de personer som ikke ere af Adel eller ere i Rangen«.⁴ Det var den eneste undtagelse, der blev gjort for adelen, men undtagelsen repræsenterede et brud på Danske Lovs princip om lighed for loven. Hvis et ægteskab ikke blev lyst i kirken, var det formentlig ikke muligt at forhindre dets indgåelse; dermed gav man indirekte adelen ret frie tøjler i forhold til de forbudte ægteskaber. Uden lysning behøvede øvrigheden ikke at opdage et ægteskab mellem for nært beslægtede, hvis de implicerede parter var diskrete. Laurits Nørregaards forelæsninger over den danske og norske ret mere end antyder, at dette faktisk var måden, hvorpå loven blev administreret. En privilegeret trolovelse krævede ikke præstens tilstedeværelse som øvrighedsperson.⁵

Da rettelserne er tilføjet i margenen på det sidste lovudkast, er det ikke muligt at vide, præcist hvornår, og i hvilken sammenhæng, disse ændringer er kommet til. De relativt få ændringer, der blev foretaget fra det første udkast (der byggede på gældende lovpraksis) til den endelige lovgivning, indicerer, at spørgsmålet ikke lagde op til de store konflikter på netop dette tidspunkt.

Danske Lov indeholdt forbud mod ægteskab mellem personer, der var tættere beslægtede, eller besvogrede, end fjerde led. Det vil sige, at forældre, bedsteforældre og disses søskende i lige linie opad, ikke måtte gifte sig med børn og børnebørn i lige linie nedad. Dette gjaldt også stedbørn og stedforældre, ligesom ingen måtte gifte sig med stedforældres

3. V.A. Secher: *Forarbejderne til Kong Kristian Vs Danske Lov*, København 1891-94, første hæfte s. 311 og femte hæfte s. 55-60 og s. 358-360.

4. Smst., femte hæfte s. 358, § 17.

5. L. Nørregaard: *Forelæsninger over den Danske og Norske Private Ret*, København 1784, s. 133ff.

efterladede anden ægtefælle eller stedbørns efterladede ægtefælle.⁶ Halv- og helsøskende måtte ikke gifte sig, heller ikke med hinandens børn, børnebørn osv.⁷ Desuden var ægteskab mellem søskendebørn og næstsøskendebørn forbudt til og med tredje led.⁸ Forbudet for ægteskab mellem besvogrede gjaldt ikke mandens og kvindens slægt indbyrdes, men for den enkelte var ægtefælles slægt forbudt i samme omfang som egen slægt.⁹

Hvis nogen forbrød sig mod disse regler, var konsekvenserne afhængige af, hvorvidt man gjorde det med overlæg, eller om man kunne påberåbe sig uvidenhed – endnu en arv fra kanonisk ret. Hvis der var tale om uvidenhed, blev ægteskabet ikke ophævet, og der skete ikke yderligere i sagen. Hvis det første derimod var tilfældet, blev man ud over ægteskabets ophævelse straffet økonomisk og forvist fra den provins, man var bosat i.¹⁰ Det er svært at sige, hvor meget denne ret oplagte mulighed for at påberåbe sig uvidenhed, især i de yderste af de forbudte led, blev misbrugt. Der herskede formentlig ingen tvivl om Guds straf på den yderste dag, hvis man bevidst giftede sig i forbudte led, og det har nok haft en vis præventiv virkning. Men magthavernes iver for, i forbindelse med de senere forordninger, at gøre almenmand opmærksom på, hvad der var tilladt, og hvad der ikke var, indikerer, at her har været smuthul, som man senere forsøgte at stoppe. Straffen for at gifte sig i andre lande, hvor loven for slægtsægteskaber var mere lempelig end i Danmark (eller hvor ingen kendte slægtskabet), for derefter at drage hjem til Danmark, var fratagelse af formue og landsforvisning.¹¹ Det tyder også på, at man ikke var interesseret i, at loven blev omgået.

Danske Lovs ægteskabslovgivning fremstod som en accept af den verdslige magts forpligtelse til at sikre, at Guds Lov blev overholdt. Statens lovgivning og retsudøvelse skulle sikre den enkelte borger mod at forsynde sig mod Bibelen. Samtidig blev Guds Lov brugt til at legitimere en verdslig lovgivning der, til samfundets bedste, var mere omfattende end den guddommelige.

6. V.A. Secher: *Kong Christian Vs Danske Lov*, København 1878, Tredje Bog, kapitel 16, s. 498-502, § 9.1 og § 9.6.

7. Smst., s. 498-499, § 9.2.

8. Smst., s. 499, § 9.3.

9. Smst., s. 500-501, § 9.4 og 9.5. Forbudet gælder også en evt. elsker og vedkommendes familie ved ægtefællens død.

10. Smst., s. 502-503, § 9.7.

11. Smst., s. 503, § 9.8.

Udregning af slægtsled

Måden, hvorpå man kunne udregne graden af slægtskab korrekt i forhold til ægteskabslovgivningen, var et omstridt emne. Den kanoniske ret benyttede ét princip til beregning af slægtskabsled, den verdslige ret et andet.¹² I Kirkeordinansen af 1539 tog man ikke stilling til, hvilken af de to gradberegningemetoder der skulle anvendes; det erklæredes blot, at ægteskab i tredje led var forbudt – og heraf kom problemerne med i første omgang at afgøre, hvad den praktiske politik skulle være.¹³ Niels Hemmingsen argumenterede senere i sin bog om ægteskabssager for, at den kanoniske metode var den mest korrekte udregningsmetode i denne forbindelse, et princip, som Frederik II overtog i sin ægteskabsordinans af 1582.¹⁴

Den ledberegningemetode, der lå til grund for Danske Lovs ægteskabslovgivning, var således en, hvor man talte antallet af fødsler fra den enkelte person og tilbage til en fælles stamfader – eller antallet af mellemiggende personer. Det angivne antal led viste altid beslægtethedsgraden mellem den enkelte og den fælles stamfader.¹⁵

Til forskel fra den verdslige måde at regne slægtsled på, hvor man kun talte generationer, skelnede man i den gejstlige måde mellem beslægtede i ret linie, dvs. hvor begge personer nedstammer direkte fra stamfaderen, og beslægtede i sidelinie, dvs. hvor de pågældende tilhørte to forskellige slægtslinier, udgående fra samme stamfader (fig. 1).

Det var centralt, at man i den kanoniske ledberegningemetode ikke talte ledene på begge sider sammen, som det var tilfældet ifølge den verdslige beregningsskema, men opgav dem separat, således at en mand f.eks. var beslægtet med sin kusines barn i andet og tredje led.

Hvis to personer var beslægtet (i sidelinier) i forhold til en fælles stamfader i ulige grader, talte man altid efter det fjerneste slægtskab, dvs. at der i ovennævnte eksempel samlet ville blive tale om beslægtethed i tredje led.¹⁶

I to aktuelle sidelinier blev den første efterkommer efter den fælles stamfader regnet som stammen i den nye rette linie, hvilket betød, at ved-

12. Peder Kofod Ancher: *Om Den retteste og bedste Maade At regne Slægtskabs Led paa i ægteskabs og Arvesager, Samt Ledregnings Maaden Efter vor Danske og Norske Love*, København 1765, fortalen.

13. H. Rørdam: *Danske Kirkelove*, bd. 1, København 1883, s. 74.

14. Niels Hemmingsen: *Vejledning i ægteskabssager*, København 1987, forord s. 11.

15. Smst., s. 57.

16. Smst., s. 59.

Struensee spillede en betydelig rolle for de to forordninger af 27. december 1770 og 3. april 1771, der lempede reglerne for ægteskaber mellem beslægtede personer. (Foto: Det kgl. Bibliotek).

Greve IOHAN FRIDERIK STRUENSEE
*Kongelig Danske Geheimre-
Kabinets-Minister*

søger for den bekostning og det tidsspilde, der var forbundet med at få bevillingen.¹⁹

Det er bemærkelsesværdigt, at forordningen blev givet den dag, hvor Struensee endeligt konfirmerede sin magtovertagelse. Det kunne kun lade sig gøre, hvis den var forberedt på forhånd; det har været en sag, som lå Struensee på sinde, formentlig bl.a. fordi den repræsenterede en effektivisering af Kancelliets arbejde. Forordningen var i overensstemmelse med de oplysningsfilosofiske strømninger, der dannede det ideologiske grundlag for Struensees styre. Den repræsenterede begyndende ideer om, at staten skulle være en retsstat, der sikrede menneskets rettigheder uden at blande sig unødigt i den enkeltes liv.

Forordningens største brud med traditionen var, at ægteskab med afdø-

19. Schou's Forordninger, deel 5, København 1822, s. 132.

de hustrus søster og søsterdatter blev tilladt i direkte modstrid med, hvad der var praksis, lige før forordningen blev givet. Desuden betød den en forøgelse i antallet af indgåede ægteskaber mellem søskendebørn (jf. den senere behandling af dispensationspraksis). Forordningen signalerede dels vilje til forandring og modernisering af Kancelliets arbejdsgange og dels vilje til at lette befolkningens dagligdag. Dermed har den både været et signal om fremtidens reformstyre til den magtelite, som Struensee havde fjernet, og et signal til befolkningen om en udstrakt, velvillig hånd fra landets nye magtfaktor.

Forordningen fra 1770 blev den 3. april 1771, godt tre måneder senere, fulgt op af en ny. Denne forordning var væsentligt mere yderligtgående og gav tilladelse til, at alle »blods- og svogerskabs-forvandre« måtte indgå i ægteskab uden at søge tilladelse, hvis det ikke var i modstrid med Guds Lov.²⁰ Det vil sige, at både magthaver og befolkning slap ud over bevillingsansøgningerne; enten var ægteskabet forbudt ifølge Guds Lov og kunne således ikke tillades under nogen omstændighed, eller også kunne det uden videre finde sted. Senere skulle det vise sig, at stridspunktet netop blev spørgsmålet om, hvad der konkret var tilladt ifølge Guds Lov.

Med så kort et tidsinterval mellem de to forordninger er det nærliggende at betragte dem som et samlet lovgivningsarbejde. Struensee havde sat sig mere sikkert på magtens taburet i den mellemliggende periode og kunne i april 1771 komme med den forordning, som han sandsynligvis hele tiden havde sigtet imod. Hvis ikke tolkningen af Guds Lov var blevet et kardinalpunkt, ville forordningen i 1771 helt have fritaget Kancelliet og den enkelte borger for en, set med Struensees øjne, unødvendig sagsgang. Et af 1771-forordningens væsentlige brud med Danske Lov var genoprettelsen af skellet mellem Gud som lovgiver og Kongen som lovgiver. Kongen var stadig forpligtet til at sikre overholdelsen af Guds Lov, men han brugte den ikke som dække for sin egen lovgivning. I overensstemmelse med oplysningsånden fjernede forordningen så meget af statens indflydelse på det enkelte menneskes liv, som det var muligt, hvis den stadig skulle sikre, at de guddommelige love og det moralske aspekt blev overholdt. Det er sandsynligt, at Struensees mål med revisionen af ægteskabslovgivningen var 1771-forordningen, og at 1770-forordningen dermed fra starten var tænkt som midlertidig med det formål at afprøve reaktionerne og signalere reformprocessens komme.

20. Smst., s. 142.

Forordningen af 1775

Den tredje forordning på området blev givet i 1775.²¹ Den må ses i forlængelse af det magtskifte, som fandt sted med Struensees fald i 1772, og som betød mere reaktionære kræfters tilbagevenden til magten og indflydelsen. Med forordningen af 1775 blev alle de generelle tilladelser inddraget igen, og man vendte tilbage til dispensationspraksisen. For at sikre, at ingen kunne påberåbe sig uvidenhed ved indgåelse af et forbudt ægteskab, blev det nøje udspecificeret, hvilke ægteskaber man skulle søge dispensation til. Denne gennemgang er mere grundig end den, der fandtes i Danske Lov, hvilket tyder på, at der har været behov for en opstramning af bestemmelserne. Ægteskab i forbudte led blev i 1775-forordningen delt i to kategorier: Dem, der under ingen omstændigheder ville blive givet dispensation til, og dem, man kunne regne med dispensation til.

- Fuldstændig utilladeligt var ægteskab:
 - mellem forældre og børn, børnebørn og så videre nedad
 - mellem hel- og halvsøskende
 - med faster og moster og så videre opad
 - mellem stedforældre og stedbørn, svigerforældre og svigerbørn og så videre nedad uden forskel på graderne
 - med hel- eller halvbroders enke
 - med farbroders eller morbroders enke og så videre opad
 - med afdøde kones faster eller moster og så videre opad.
- Der blev i forordningen lagt meget vægt på, at disse ægteskaber ikke under nogen omstændigheder kunne tillades, og at lovovertredere ville blive straffet hårdt. Det blev pålagt den lokale præst at holde øje med, at der ikke fandt overtrædelser sted; dermed var overvågningen henvist til myndighedernes laveste niveau.
- Derimod var det muligt at få dispensation til ægteskab:
 - med farbroder eller morbroder
 - i alle de øvrige ovenfor nævnte, ikke aldeles forbudte slægtskabsrelationer mellem både beslægtede og besvogrede, inkl. lige linie i tredje led
 - med afdøde kones hel- eller halvsøster
 - med afdøde fasters eller mosters efterladte mænd
 - med afdøde mands farbroder eller morbroder
 - imellem personer, som var besvogrede i anden grad af svogerskabet i

21. *Schou's Forordninger*, deel 6, København 1795, s. 138-140.

den opstigende linie, dvs. imellem sted/svigersøn og sted/svigerfaders efterladte anden hustru, imellem sted/svigerdatter og sted/svigermoders efterladte anden mand osv.

Denne inddeling svarede stort set til, at de ægteskaber, som var direkte nævnt i Moseloven, var absolut forbudt, mens resten kunne tillades ved dispensation fra Kongen. Det var en formssag at få tilladelse til de sidstnævnte ægteskaber, fordi forordningen på forhånd sikrede dispensationerne, men samtidig var det en forudsætning for ægteskabets indgåelse, at der blev søgt og givet dispensation først. Sammen med dispensationsansøgningen skulle sognepræsten bevidne slægtskabets beskaffenhed. Desuden blev der i forordningen gjort opmærksom på, at uformuende kunne søge om bortfald eller nedsættelse af det gebyr, man betalte til Kancelliet for ansøgningens behandling, hvis uformuenheden blev bevidnet af supplikanternes øvrighed, dvs. amtmand eller præst. Beskrivelsen af betingelserne for at søge dispensation var en kodificering af den uskrevne praksis før 1770-forordningen. Regeringen ønskede tilsyneladende ikke, at supplikansøgningerne skulle være en økonomisk belastning for befolkningen, selv om muligheden for en ekstra indtægt til Kongen var den mest nærliggende grund til at genindføre en dispensationspraksis, hvor dispensationen var sikret på forhånd. Det er bemærkelsesværdigt, at forordningen *ikke* gør de ægteskaber, som var forbudt før 1770, absolut forbudte igen. Den gentager Struensees tilladelse til ægteskab med afdøde hustrus søster. Det er således kun den formelle form, der repræsenterer en tilbagevenden til politikken før Struensee, mens det principielle indhold i 1771-forordningen og dennes skelnen mellem Guds og Kongens lov bevares.

Som argument for at genindføre ansøgningspraksis blev henvist til »vigtige og med det almindelige bedste overensstemmende årsager«. ²² Ud fra forordningen kan man kun gisne om, hvad disse årsager var, men jeg vil komme nærmere ind på argumenterne for forordningen i mit arbejde med de forudgående forhandlinger.

Forordningen af 1800

Ægteskabssagerne var kun en del af forordningen af 23. maj 1800; den berørte en bred vifte af de tilfælde, hvor befolkningen skulle søge dispensation hos Kancelliet. ²³ Forordningens erklærede formål var, ligesom i

22. Smst., s. 138.

23. *Schou's Forordninger*, deel 13, København 1804, s. 56-58.

1770, at lette befolkningen for den byrde, som supplikansøgningerne var, både økonomisk og tidsmæssigt. Den påpeger, at selv om uformuende blev fritaget for afgiften til Kancelliet, var der stadig en del udgifter forbundet med en supplikansøgning, især hvis man ikke boede i nærheden af København. Forordningen gav mulighed for, at supplikansøgningsproceduren enten blev afløst af en generel tilladelse, eller at beslutningen blev lagt ud til magistraten i København, stiftsamtmænd og amtmænd. Det betød en kraftig decentralisering af dispensationsarbejdet og administrationen.

Ægteskabssagerne hørte ind under den første kategori, idet forordningen gav en generel tilladelse til først og fremmest de ægteskaber, som 1775-forordningen havde givet dispensationsmulighed til. Uden mulighed for tilladelse var ægteskab mellem beslægtede eller besvogrede i lige linie og i første sidelinie; dvs. at ægteskab mellem forældre og børn samt deres afkom, mellem sted/svigerforældre og sted/svigerbørn samt deres afkom og mellem søskende var forbudt. Det blev tilføjet, at straffen for samleje eller ægteskab i disse led var dødsstraf. Desuden var ægteskab med broders, farbroders eller morbroders enke ikke tilladt, med mindre Kongen i særlige tilfælde gav sin dispensation. Det betød, at Kongen nu kunne dispensere i forhold, der var forbudt ifølge Guds Lov. Endvidere indeholder forordningen ikke forbud mod ægteskab med faster og moster, selv om disse er forbudt ifølge Guds Lov. 1800-forordningen henviser ikke til et guddommeligt grundlag for sine forbud, og den overholder ikke forbuddene i Guds Lov.

Administrativt var forordningen i 1800 i princippet en tilbagevenden til politikken fra 1771-forordningen. Befolkningen blev lettet for en unødvendig dispensationspraksis, som også skabte ekstra arbejde i Kancelliet. Den enkelte borger blev stillet så frit som muligt i forhold til kongemagtens nåde. Arbejdsgangen blev rationaliseret og decentraliseret. Som nævnt var ægteskabsspørgsmålet en del af en bredere reform, så disse tendenser har formentlig været styrets generelle politik. Realpolitisk repræsenterede 1800-forordningen et brud med princippet om, at Kongen via sin lovgivning skulle sikre overholdelsen af Guds Lov. Forløbet fra forordningen i 1770 til forordningen i 1800 viser slutningen af 1700-tallet som en brydningstid, hvor enevældens hidtidige legitimering ved Guds nåde begynder at blive afløst af andre normer for, hvad der er moralsk og politisk tilladeligt. Det religiøse syn på livet og statsmagten blev erstattet af et verdsliggjort livssyn.

Supplikkerne vedrørende ægteskabsdispensationer

Jeg har undersøgt supplikbøger for tre perioder: fra maj til oktober 1769, fra januar 1775 til april 1776 og fra januar til maj 1795. Der er stor forskel på dispensationsmønsteret mellem 1769 og de to efterfølgende perioder. De senere har til gengæld mange fællestræk, derfor vil jeg omtale dem under et og nævne de enkelte undtagelser undervejs.

I perioden op til 1775-forordningen (dvs. mellem 1771- og 1775-forordningen) blev der praktisk talt ikke søgt nogen ægteskabsdispensationer. Der var et enkelt tilfælde, men her gjorde Kancelliet biskoppen i det pågældende stift opmærksom på, at ansøgningen var unødvendig.²⁴ 1771-forordningen virkede tilsyneladende efter hensigten og stoppede Kancelliets arbejde med ægteskabsansøgninger. Relativt kort efter, at 1775-forordningen blev givet, begyndte ansøgningerne at dukke op igen, selv om det tog tid, inden antallet var det samme som inden 1770-forordningen.²⁵ Forordningerne havde en direkte indvirkning på arbejdsgangen i Kancelliet. I 1795 var antallet af supplikansøgninger generelt blevet højere i forhold til de tidligere perioder, men ægteskabsdispensationernes hyppighed var omtrent den samme (1769: 18%, 1775: 12%, 1795: 16%).

I forhold til forordningen i 1770, der specifikt tillod ægteskab med søskendebørn, næstsøskendebørn og afdøde hustrus søster og søsterdatter, er det bemærkelsesværdigt, at der blandt supplikkerne fra 1769 kun var få ansøgninger om ægteskab med søskendebørn eller beslægtede i andet led, selv om disse bevilliges. Således blev der givet tilladelse til, at Anders Jensen og Mette Larsdatter kunne gifte sig, selv om de var søskendebørn. Ægteskab med afdøde hustrus søster blev der derimod ikke givet tilladelse til, hvilket kaptajn Jens Ruus erfarede, da han fik afslag på en ansøgning om at måtte indgå i ægteskab med sin afdøde hustrus halv-søster, Elisabeth Sophia Brink.

Hovedparten af dispensationsansøgningerne på dette tidspunkt angik ægteskab mellem næstsøskendebørn eller beslægtede i tredje led. Rasmus Larsen var dermed et typisk eksempel, da han søgte og fik gratis bevilling til at ægte Karen Jensdatter, selv om de var næstsøskendebørn. Der var tre gange så mange ansøgere af denne beslægtethedsgrad som af søskendebørn. Ægteskab med søskendebørns og næstsøskendebørns enker optrådte som den tredje hyppigste gruppe blandt dem, som blev tilladt. En sol-

24. RA, Danske Kancelli, F 54. Supplikker, 1775.

25. RA, Danske Kancelli, F 54. Supplikker, 1776.

dat, der søgte om bevilling til at ægte enken efter sit næstsøskendebarn, mødte ingen problemer.

Foruden ægteskab med afdøde hustrus søster var der en række andre ansøgninger, som ikke blev bevilliget før 1770, heriblandt ægteskab med afdøde hustrus faster og søskendebarn samt afdøde mands brorsøn. Karen Olufsdatter var en af dem, der fik afslag på en ansøgning om at måtte gifte sig med sin afdøde mands brorsøn, ligesom Mads Bertelsen forgæves søgte om bevilling til at ægte sin afdøde hustrus broderdatter. Desuden blev der ikke givet dispensation i et par tilfælde, hvor en enkemand søgte om bevilling til at gifte sig med en pige, som han havde fået barn med, mens hustruen endnu levede.²⁶

Struensees forordning i 1770 har dermed ikke været en kodificering af gældende praksis, men et direkte brud med den. Han gav tilladelse til ægteskaber, som førhen var betragtet som absolut utilladelige. Dét, at der før 1770 blev søgt om tilladelse til ægteskab med afdøde hustrus søster og søskendebarn gentagne gange, tyder på, at befolkningen ikke har betragtet forbudet som rimeligt; Struensee gik imod magthavernes tidligere praksis, men imødekom befolkningens forventninger.

Efter 1775 angik den hyppigste ansøgning om dispensation til ægteskab i forbudte led søskendebørn eller beslægtede i andet led.²⁷ Næsthypigste kategori var næstsøskendebørn eller beslægtede i tredje led. Hertil regnedes også personer, som var beslægtet i andet og tredje led (jævnfør afsnittet om udregning af slægtsled).²⁸ I modsætning til disse to kategorier udgjorde afdøde hustrus søster et relativt lille antal,²⁹ et næsten tilsvarende antal udgjorde afdøde hustrus søskendebarn,³⁰ men i modsætning til 1769 tillod man nu begge. Ud over disse fire hovedkategorier kan resten af ansøgningerne betragtes som enkeltstående tilfælde,³¹ men ansøgningsmønsteret var blevet mere stereotyp end før 1770-forordningen. Der blev

26. RA, Danske Kancelli, D 109. Supplikker. Afsnittet som helhed bygger på supplikker fra hele den omtalte periode og ikke kun på de nævnte eksempler.

27. Beregnet på 1795-ansøgningerne: 38% (søskendebørn) + 7% (beslægtede i 2. led) = 45%. Dette og procenttallene i de følgende noter kan kun betragtes som cirkatal, idet min fin-kæmning af supplikbøgerne ikke har været total. Jeg regner de to tal sammen, fordi beslægtethedsgraden er den samme, og beslægtede i 2. led formentlig er søskendebørn; det er bare formuleret anderledes.

28. Beregnet på 1795-ansøgningerne: 18% (næstsøskendebørn) + 16% (beslægtede i 3. led) + 7% (beslægtede i 2. og 3. led) = 41%.

29. Beregnet på 1795-ansøgningerne: 7%.

30. Beregnet på 1795-ansøgningerne: 6%.

31. Beregnet på 1795-ansøgningerne: 5%.

kun søgt i de tilfælde, hvor dispensationen også blev givet, formentlig et resultat af 1775-forordningens omhyggelige redegørelse for, hvilke ægteskaber der var absolut forbudt, og hvilke man ville dispensere fra; en skelnen, som ikke var til stede i Danske Lov. Det faktum, at der efter 1775 var flere dispensationssager for ægteskab i andet led end for ægteskab i tredje led, tyder på, at Struensees forordninger åbnede for typer af ægteskaber, som man ikke tidligere anså for sandsynlige eller passende.

Det er bemærkelsesværdigt, at stort set alle ægteskabsdispensationerne, ca. 90-95%, i alle tre undersøgte perioder, blev givet gratis, fordi supplikanterne var uformuende. Selv om en stor del af Danmarks befolkning var fattige i denne periode, må der være flere forklaringer på dette. De mange gratis dispensationer kunne betyde, at det blev præcedens for amtmanden at udstede uformuenhedsattest til alle uanset formuestand, og at kancelligebyret dermed bevidst og systematisk blev omgået. Sandsynligvis har embedsmændene dog, også på lokalplan, været så afhængige af Kongens velvilje i forbindelse med ansættelse og fremtidige karrieremuligheder, at denne praksis ikke fandt konsekvent sted over hele landet. En mere nærliggende forklaringen kan være, at adelen og rangspersoner ikke søgte disse dispensationer, eller ikke havde behov for at søge dem. Det stemmer overens med den undtagelse, der blev givet til disse befolkningsgrupper i Danske Lov. De manglende ansøgninger om dispensationer til ægteskab i forbudte led fra adelen underbygger teorien om, at deres fritagelse fra ægteskabets tre lysninger i kirken har været et smuthul i loven – en indirekte dispensation. Adelen udgjorde så lille en del af befolkningen, at det er svært at forestille sig, at de helt har kunnet undgå de forbudte ægteskaber.

I den periode på ca. 30 år, som jeg punktvis har undersøgt, er tendensen med gratis bevillinger den samme. Det faktum, at bevillingerne blev givet gratis i perioden op til 1770-forordningen, mindsker sandsynligheden for, at forordningen i 1775 blev givet, fordi man regnede med at kunne tjene penge på den.

Forarbejdet til 1775-forordningen

Da forordningen i 1775 blev givet, var det langt fra ud af den blå luft. Den var resultat af lang tids diskussion på Det Teologiske Fakultet, i Danske Kancelli og mellem disse to instanser. De følgende afsnit tager udgangspunkt i forarbejdet til forordningen, hvor der dels blev bygget videre på emner og argumenter, som havde været centrale i diskussionen af ægte-

skabet siden Niels Hemmingsen, og dels blev indført nye argumenter, som var præget af oplysningstiden.³²

Udgangspunktet for sagsforløbet var en henvendelse fra Statsrådet til Danske Kancelli. Det fremgik heraf, at Kongen ønskede at genindføre dispensationsansøgningerne til ægteskabsbevillinger, fordi hans finanser ikke kunne undvære indtægten fra dispensationerne. Man ønskede derfor Det Teologiske Fakultets vurdering af, hvilke ægteskaber mellem beslægtede der var forbudt ifølge Guds Lov. Det var et omstridt diskussionsemne, og resultatet blev fire forskellige betænkninger fra henholdsvis professor Holm,³³ professor Balle,³⁴ professor Ancher³⁵ og professor Janson.³⁶

Den teologiske diskussion

Udgangspunktet for diskussionen af 1775-forordningens udformning var ordlyden og indholdet i 1771-forordningen: »at alle de Egteskabe iblandt Blods- og Svogerskabs-forvandte, hvilke ikke i Guds Lov udtrykkelig ere forbudne, maae herefter uden Dispensation være tilladt«. Det, Christian VII ønskede at få afklaret ved sin henvendelse til Det Teologiske Fakultet, var, hvilke ægteskaber der reelt var forbudt i Guds Lov. Tolkningen af Guds ord blev derfor omdrejningspunkt for diskussionen.

Det var vigtigt for teologerne, at Guds ægteskabslove blev overholdt. Hele diskussionens forsøg på at afdække, hvad der var forbudt, og hvad der var tilladt, byggede, uanset uenighedernæ, på en antagelse af, at Kongen var religiøst og moralsk forpligtet til at overholde Guds Lov i den verdslige lovgivning. Teologernes kraftige påpegning af dette var formentlig et resultat af, at Struensee, ifølge dem, med 1770- og 1771-forordningerne havde overtrådt hensigten med den guddommelige lov.

Den teologiske diskussion tog sit udgangspunkt i Tredje Mosebog kap. 18, vers 6-18, der omhandler forbudte seksuelle forhold. Den centrale problemstilling var, hvorvidt Guds Lov skulle forstås stringent efter bogstaven, eller om en tolkning heraf var påkrævet. I det første tilfælde ville kun de ægteskaber, som var udtrykkeligt nævnt i Bibelen under forbudte seksuelle forbindelser, være forbudt. I det andet tilfælde kunne der enten være tale om at udregne de forbudte led på baggrund af loven, således at

32. Hele behandlingen af forarbejdet til 1775-forordningen bygger på RA; Danske Kancelli, F 10, Nr. 698.

33. Peder Holm (1706-77), professor på Det Teologiske Fakultet 1746-77.

34. Nicolai Edinger Balle (1744-1816), biskop, professor på Det Teologiske Fakultet 1772-83.

35. Lorents Ancher (1746-98), professor på Det Teologiske Fakultet 1773-75.

36. Hector Janson (1737-1805), professor på Det Teologiske Fakultet 1774-89.

alle de ægteskaber, der var beslægtet i samme grad som et af de nævnte, var forbudt. Eller man kunne ved fornuftens hjælp drage slutninger ud fra loven, for at se hvilke ægteskaber Gud ønskede at indbefatte i Loven.

De bibelske tolkninger, der lå til grund for disse holdninger, havde en række omdrejningspunkter. Der var udbredt enighed om, at beslægtede og besvogrede var lige forbudt, fordi »mand og kone er et kød«. Uenigheden opstod i tolkningen af det 6. vers: »Ingen som helst må komme sine kødelige slægtninge nær og blotte deres køn. Jeg er Herren!«. Det blev enten læst som en grundlov, der forbød al seksuel omgang med slægtninge; med de efterfølgende vers 7-18 som eksempler, der viste, hvor langt ud dette forbud skulle regnes. Eller det blev regnet for et almindeligt forbud, der skulle defineres af de efterfølgende vers, således at kun de her nævnte ægteskaber var forbudt. Et andet kardinalpunkt var en enkemands tilladelse til at gifte sig med sin afdøde hustrus søster. Holm mente at kunne forbyde det, fordi konens slægt var lige så forbudt som mandens egen, hvori- mod Balle mente at kunne tillade det ud fra kapitlets 18. vers: »En søster til din hustrue må du ikke gifte dig med og gøre til medhustrue og blotte også hendes køn, så længe din hustrue lever«. Holms parti tolkede dette vers som et generelt forbud mod polygami.

De to stridende partier i sagen repræsenterede dels en konservativ holdning, der tolkede ordet, som den kristne kirke altid havde gjort, og dels en fornuftsbaseret direkte læsning af ordet, som var ny i sidste halvdel af 1750'erne. De to partier var enige om, at mennesket var underlagt den guddommelige vilje, men ikke om konsekvensen af dette. Holm og det konservative parti mente, at slutninger var nødvendige, bl.a. fordi ægteskab mellem fader og datter ikke var udtrykkeligt forbudt. Men mennesket kan ikke drage slutninger i nogle tilfælde og undlade det i andre; det ville være at sætte sin egen vilje over Guds, derfor skulle alle ægteskaber mellem personer, der var beslægtet i samme grad som de nævnte, forbydes. Det andet parti mente, at Gud i sin almægtighed havde forudset alle syndige ægteskaber, derfor burde mennesket afholde sig fra at drage slutninger fra det skrevne ord. De to fløje var også enige om, at det enkelte menneske blev tillagt ansvaret for sine egne handlinger, uanset hvad den verdslige lovgivning måtte forbyde sig imod. Kongen havde ikke mandat til at dispensere fra Guds Lov. De forbudte ægteskaber var syndige, selv om Kongen tillod dem, hvad enten der var tale om enkelte dispensationer eller generelle tilladelser ved forordning.

En væsentlig del af teologernes argumentation byggede på, at de følelser, der forbandt nærtbeslægtede, ikke måtte forvandles til begær. Tolkningen lagde vægt på at beskytte andre familiære relationer mod ægte-

skabsforbindelser. Den bundede i en forestilling om, at hvis ægteskab med nærtbeslægtede blev tilladt, ville det ødelægge den fortrolige omgang i familien. De familiære relationer skulle beskyttes mod det begær, som et håb om ægteskabelige relationer kunne medføre. Når familiemedlemmer fungerede som socialt sikkerhedsnet for hinanden, var det vigtigt, at enhver mistanke om seksuel omgang var urealistisk. Det var vigtigt at sikre en fra et kirkeligt synspunkt acceptabel omgang i familien og dermed en god opdragelse af kommende generationer.

Der var uenighed om, hvorvidt ægteskab mellem søskendebørn burde forbydes, selv om det ikke var forbudt i Guds Lov. Holm mente, at det burde forbydes, fordi den slags ægteskaber stred imod »den gemene ærbarhed og er til stor forargelse«. Guds Lov burde altså suppleres med ekstra forbud, der var gavnlige for samfundets almene moral. Ligeledes burde ægteskab med f.eks. stedmoders moder forbydes, fordi det ville resultere i en ombytning af forældres og børns roller, som ikke kunne kombineres med den respekt, børn burde vise deres forældre. Også aldersforskel kunne være grund til et forbud, da et ægteskab mellem to af alt for forskellig alder ville vække foragt. Ægteskaber, som enten stred imod indhold og mening i Guds Lov, eller som det var politisk og moralsk nyttigt at forbyde, skulle forbydes. Det var centralt, at offentlighedens moralfølelse ikke blev krænket.

Især Holm argumenterede for, at Guds Lov byggede på et naturretsligt grundlag.³⁷ Han mente ikke, det var nødvendigt for Gud at give de kristne helt klare retningslinier i denne sag, fordi lovene mod blodskam eksisterede længe, før Guds Lov blev givet. Ancher, Balle og Janson mente, at Guds Lov byggede på et grundlag af naturlige årsager, der kunne findes ved fornuftens og logikkens hjælp, men at Guds Lov gik længere end det naturretslige grundlag.

De signaler, den teologiske diskussion gav om synet på Kongemagtens beføjelser, var mangfoldige. Kongen havde en forpligtelse til at optræde som et religiøst og moralsk menneske, der sikrede, at Guds Lov blev overholdt. Ægteskabslovgivningen skulle beskytte de familiære relationer, således at fortrolighed mellem familiemedlemmer ikke blev gjort til noget suspekt, og intet ægteskab, der kunne vække foragt i samfundet, var tilladt. Til de sidste to formål skulle Guds Lov suppleres med verdslig

37. Naturretten repræsenterede en tro på, at menneskets natur indeholdt et sæt medfødte ideer, som ved fornuftens hjælp kunne udledes til et retsgrundlag, der indeholdt den absolutte retfærdighed. Erik Lund, Mogens Pihl og Johs. Sløk: *De europæiske ideers historie*, København 1994, s. 247-253.

lovgivning. Det tjente både til opfyldelse af det overordnede formål med Guds Lov og til samfundsnytte. Mennesket var underlagt Guds vilje. Den enkelte blev selv gjort ansvarlig for sine handlinger, og Kongen blev ikke tillagt evner til at gøre noget, der var syndigt, tilladeligt. De forbudte ægteskaber i Guds Lov tillagdes et naturlovsgrundlag, og de nyeste læsninger af Bibelen bar præg af, at det fornuftige og logiske havde været i højsædet.

Diskussionen i administrationen

I den kongelige administration havde diskussionen flere aktører. Aktiv var dels Statsrådet, der repræsenteret ved arveprins Frederik, Thott,³⁸ Schack-Rathlou³⁹ og Schimmelmann,⁴⁰ rettede den første henvendelse til kancelliet. Og dels Danske Kancelli repræsenteret ved Stampe,⁴¹ Luxdorff,⁴² Aagaard⁴³ og Borch,⁴⁴ der udarbejdede udkast til den endelige forordning. Ud over disse udkast kom Luxdorff også med en betænkning i stil med teologernes. Desuden forelå en række breve fra Kongen.⁴⁵

Både i Statsrådets første henvendelse til Kancelliet i januar 1774 og i en henvendelse fra Kongen til Kancelliet i januar 1775 var den eneste begrundelse for at ville ændre på 1771-forordningen, at Kongen manglede de penge, der tidligere var blevet betalt for dispensation til ægteskab i forbudte led. Kongen understregede, at Det Teologiske Fakultets betænkning ikke var så væsentlig for forordningens endelige udformning, fordi kun det, Gud forbød, skulle være absolut forbudt, mens han ville dispensere i de resterende tilfælde. Det vil i princippet sige, at han accepterede tanke-

38. Otto Thott (1703-85), sekretær i Danske Kancelli 1723, siden indehaver af forskellige poster i den danske centraladministration. Fyret af Struensee. Medlem af Gehejmestatsrådet fra 1772 m.v.

39. J.O. Schack-Rathlou (1728-1800), betroet rådgiver for enkedronningen og arveprinsen, især i økonomiske og udenrigspolitiske spørgsmål.

40. Heinrich Schimmelmann (1724-82), skatmester i 1768 og igen fra 1773.

41. Henrik Stampe (1713-89), juridisk professor og generalprokurør 1753. I kraft af sidstnævnte stilling havde han sæde i Danske Kancelli, som han også skulle rådgive i juridiske spørgsmål.

42. B.W. Luxdorff (1716-88), deputeret i Danske Kancelli 1771, samtidig chef for dettes første departement. Blev førstedeputeret i Danske Kancelli 1773.

43. Peter Aagaard (1718-90), sekretær i Danske Kancelli 1740, siden indehaver af forskellige poster i kancelliet indtil sin død i 1790.

44. Hans Borch (1730-78), sekretær i Danske Kancelli 1755, siden indehaver af forskellige poster i centraladministrationen. Første ekspeditionssekretær i Danske Kancelli og medlem af Kancellikollegiet 1773.

45. Eller hans stedfortræder. I det følgende bruges betegnelsen Kongen vel vidende, at der er tale om instansen »Kongen«.

gangen i Struensees forordning fra 1771, men dels ønskede at udnytte den mulighed, der var for en indtægt, og dels ønskede en afklaring af de fortolkningsspørgsmål, der var opstået efter 1771-forordningen. Det grundlæggende i, at Staten kun skulle forbyde de ægteskaber, der stred mod den offentlige moral, som på dette tidspunkt var, hvad Bibelen foreskrev, blev der ikke ændret ved.

Diskussionen blandt teologerne behandlede både spørgsmålet om, hvad der var forbudt ifølge Guds Lov, og hvad der i øvrigt burde forbydes. Kongens topembedsmænd accepterede den bibelske tolkning som udgangspunkt for diskussionen, men betydningen af den teologiske diskussion blev nedtonet på grund af uenighederne. Bl.a. Luxdorph mente, at lovens rette forståelse kunne være svær at nå frem til, fordi den var skrevet på et sprog, som havde været uddødt i så mange hundrede år. Argumentationen byggede i stedet på de regler, som man ved fornuftens hjælp kunne uddrage af naturens love.

Der var to gennemgående forhold, som havde betydning for embedsmændene. Det ene var mennesket selv. Det betragtedes som et udpræget fornuftsvæsen, hvis erkendelse af naturloven nærmest kunne erstatte Guds Lov. Desuden var individets personlige frihed vigtig. Ægteskab mellem f.eks. niece og onkel burde forbydes, fordi der var fare for, at en bemidlet pige kunne blive tvunget til at gifte sig med sin onkel for at holde formuen i familien; det ville være et overgreb på hendes personlige frihed.

Det andet væsentlige forhold var hensynet til staten og samfundet. Ægteskabsinstitutionen blev betragtet som samfundets grundlag, derfor var det vigtigt at kende og overholde Guds regler for ægteskab, ellers ville landet blive urent og dets indbyggere styrtet i fordærv. Det var for så vidt ikke en verdslig, men en religiøs begrundelse. Den spillede ind hos embedsmændene, fordi ægteskabet og familien på dette tidspunkt blev betragtet som den grundsten, man kunne bygge et samfund på, både med hensyn til reproduktion, næste generations opdragelse og generel ro, orden og stabilitet.

Desuden mente Luxdorph, at ægteskab mellem for nært beslægtede ville gøre menneskene fremmede for hinanden, fordi det var menneskets natur enten at undertvinge fremmede eller selv at underkaste sig. Derfor ville man kun gifte sig inden for sin egen slægt, hvis dette var tilladt. Hvis hver enkelt slægt levede afsondret fra de andre slægter, ville det resultere i indbyrdes uenighed og ødelæggelse, hvorimod ægteskab med fremmede ville gavne de venskabelige bånd i samfundet. Slægterne måtte ikke afsondre sig, men skulle blandes, fordi det styrkede staten. Luxdorph har tilsyneladende været inspireret af Hobbess og ideen om, at menneskene

naturligt er fjendtligt indstillet over for hinanden, og at staten er nødvendig for at undgå en naturtilstand af evig kamp.

Et højt befolkningstal var på dette tidspunkt væsentligt for staten. Derfor skulle forøgelse af befolkningstallet samt befolkningens sundhed sikres. Ægteskab mellem forældre og børn var forbudt, fordi det var imod naturens lov at gifte sig på tværs af generationsskel. Senere i perioden, 1797, ses direkte eksempler på, at ægteskab ikke blev bevilliget med henvisning til ansøgnernes store aldersforskel. Det formindskede også fertiliteten, når aldersforskellen i et ægteskab var for stor. Erfaringerne viste, at det samme gjorde sig gældende ved ægteskab mellem for nært beslægtede. Slægtens skavanker ville i disse tilfælde blive nedarvet, mens de blev udtyndet ved ægteskab med fremmede. Luxdorph fremførte et eksempel fra en erklæring fra amtmanden i Københavns Amt vedrørende en gruppe hollændere på Amager, der havde været ved at uddø, fordi de kun ville gifte sig indbyrdes.

Ligesom den teologiske diskussion påpegede, mente Luxdorph, at ægteskab med beslægtede ville ødelægge den uskyldige og fortrolige omgang i familien. Da børnene i tilfælde af deres forældres død skulle opdrages og forsørges af de nærmeste slægtninge, var det vigtigt, at dette forhold ikke blev mistænkeliggjort af muligheden for ægteskab og seksuel omgang. Det ville være til skade for børnenes opdragelse, som statens velfærd hvilede på. Opdragelsen af den enkelte samfundsborger var vigtig, man anså statens velfærd som afhængig af børnenes opdragelse i lige så høj grad som folkemængdens størrelse. Desuden udfyldte pårørendes forsørgerpligt en social rolle, som staten havde en vis interesse i at bevare. Seksuel aktivitet mellem beslægtede ville være foragt for og krænkelse af den offentlige moral.

Det var vigtigt, at befolkningen havde klare retningslinier for dispensationspraksis, så de ikke søgte dispensation i de absolut forbudte tilfælde og blev skuffede over Kongens manglende nåde. 1771-forordningen blev – lidt overdrevet, hvis man ser på, hvor få supplikansøgninger der var i perioden 1771-1775 – betragtet som den store sydebuk i dette spil, den havde kun skabt forvirring og uenighed, hvorimod 1770-forordningen gav de ønskede klare retningslinier. Samtidig gav den de dispensationer, som der ikke var nogen hverken fornuftig eller guddommelig grund til at forbyde. Man havde med dette syn på 1770-forordningen reelt accepteret den moralske del af Struensees ægteskabsforordning og protesterede kun mod 1771-forordningen på grund af uklarheden, dvs. risikoen for at befolkningen troede det muligt af få dispensation i tilfælde, hvor det ikke kunne lade sig gøre.

Forordningen af 1775 endte reelt med, at man læste Moseloven efter ordet, det vil sige den på dette tidspunkt mest radikale tolkning, selv om der tilsyneladende også blandt kongens embedsmænd var uoverensstemmelser på dette punkt. Luxdorph ønskede en tilbagevenden til 1770-forordningen, mens bl.a. Stampe ønskede, at man skulle læse Moseloven efter ordet.

I spørgsmålet om dispensationspraksis så teologerne og Kongens embedsmænd meget forskelligt på tingene. Teologerne anbefalede, at dispensationer blev brugt med varsomhed, således at loven ikke blev udhulet. Administrationen accepterede fuldt ud, at bevillingsansøgningerne måtte genindføres, hvis Kongens kasse manglede pengene. Dermed accepterede de også denne metode til at lægge indirekte skat på befolkningen. Forskellen bundede øjensynligt i teologernes ideologiske tilgangsvinkel kontra embedsmændenes mere realpolitiske.

I den verdslige del af diskussionen blev det slået fast, at motivationen for 1775-forordningen var behovet og muligheden for at tjene penge. I endnu højere grad end teologerne byggede Kongens embedsmænd deres argumentation for, hvilke ægteskaber der burde forbydes, på et naturretligt grundlag, som de mente at kunne udfinde ved fornuftens hjælp. De lagde vægt på at fremme de faktorer, som ville give et velfungerende samfund, ud fra præmisser, der både lagde vægt på ægteskabet og familien som grundlaget herfor og på individets rettigheder. Det var fra deres synsvinkel vigtigt, at der blev givet klare retningslinier, fordi man ad denne vej kunne bevare billedet af den nådige konge, men samtidig så de ikke nogen begrundelse for, at staten skulle absolut forbyde mere end det strengt nødvendige, det ville på dette tidspunkt sige de ægteskaber, der stred direkte mod Bibelen. Dispensationspraksisen blev anset som en praktisk og fuldt legal måde at få flere penge i Kongens kasse på.

Konklusion

I 1770'erne var der ingen tvivl om, at Kongen var forpligtet af Guds Lov, men dette forhold havde ændret sig, da 1800-forordningen blev givet. Kongens henvendelse til Det Teologiske Fakultet var, først i perioden, en selvfølge i spørgsmål, hvor den verdslige lovgivning bevægede sig ind på et traditionelt gejstligt område. Kongen viste ikke speciel interesse for teologernes rådgivning om generelle verdslige magtpolitiske forhold, men deres afklaring af, hvad der var forbudt ifølge Guds Lov, ventede han på.

For Kongens embedsmænd spillede det religiøse aspekt af loven en rolle, men helt afgørende var beskyttelsen af familien som institution. I en tid, hvor opmærksomheden på individets personlige frihed var voksende, har staten haft behov for at beskytte familien, og dermed ægteskabet, som den instans, man kunne bygge samfundet på. Teologerne så også familien som den vigtigste basis for staten; især hos den ældre generation var dette syn en integreret del af tolkningen af Bibelen. Der blev i overvejelserne om lovgivningens udformning taget vidtgående hensyn til ikke at tillade ægteskaber, der kunne sætte familiær omgang i et suspekt lys og støde an mod den almindeligt udbredte opfattelse af, hvad der var moralsk tilladeligt og korrekt; man ønskede at lovgive således, at ingen vakte offentlig foragt.

Begge Struensees reformer var vidtgående i forhold til samtiden. De var i oplysningstidens ånd, men de stemte ikke overens med det danske kongeriges religiøse grundlag. Hos teologerne ses en kraftig fordømmelse af reformerne på grund af deres konkrete indhold. Dog var der uoverensstemmelse mellem den gamle »skole« og den nyere tolkning, hvor sidstnævnte var mere i takt med Struensees ideer. Blandt Kongens embedsmænd var det især den uklarhed, Struensees anden forordning skabte, der blev kritiseret. Det realpolitiske indhold af reformerne blev ikke ændret med 1775-forordningerne, idet de ægteskaber, som her blev tilladt via dispensation, hovedsageligt var dem, som Struensee tillod i 1770, ligesom udgangspunktet i forarbejdet til 1775-forordningen var en afklaring af 1771-forordningen. Det er derfor svært at se 1775-forordningen som et direkte oprør med Struensee-perioden. Den har muligvis været en del af det administrative »oprydningsarbejde«, men den grundlæggende politik blev ikke ændret. Alligevel var der en ideologisk gradsforskel mellem de to perioder. Struensee ønskede at undgå dispensationspraksis og dermed at lette befolkningen for den byrde dispensationerne indebar, dvs. han ønskede en mindskelse af individets afhængighed af staten. Magthaverne i 1775 accepterede dispensationsgangen som en ekstra beskatningsmulighed og dermed også den ekstra jurisdiktion.

Det gennemgående argument hos Kongen og hans embedsmænd for at genindføre dispensationspraksisen var den økonomiske gevinst. Det stemmer forbløffende dårligt overens med virkeligheden, hvor langt de fleste dispensationer blev givet gratis, også før 1770-forordningen. Det er mest nærliggende at tilskrive denne uoverensstemmelse manglende overblik over de faktiske forhold. Det økonomiske argument kunne naturligvis tænkes at dække over andre motiver, men taget i betragtning, at der er tale om interne papirer i administrationen, som ikke på noget tidspunkt

skulle ud til en bredere offentlighed, forekommer det usandsynligt, at sådanne andre motiver ikke på noget tidspunkt blev nævnt. Der kan på den anden side heller ikke være tvivl om, at 1775-forordningen ikke har tjent sit formål, nemlig at skaffe flere penge i Kongens kasse. Udgifterne til dispensationssagernes behandling i Kancælliet må, selv om det var rutinesager, have oversteget indtjeningen fra de relativt få dispensationer, der blev betalt for. Selv om det økonomiske aspekt således har været det umiddelbare argument, vil tidens ånd nok altid påvirke lovgivningsarbejdet, således at dette repræsenterer nogle tidstypiske tendenser, uden at argumentationen bag lovgivningen bærer præg heraf.

De tre første forordninger respekterede Guds Lov som en indispensabel størrelse, men 1800-forordningen var banebrydende på dette område, idet den undlod at forbyde nogle af de ægteskaber, som var udtrykkeligt forbudt i Guds Lov og ikke henviste til den guddommelige lov som grundlag for forbuddene. Mønstret i forordningerne viser en udvikling i den betydning, som Bibelen havde for den verdslige lovgivning. Før 1770-forordningen forbød man alt, som var forbudt ved tolkning af Guds Lov. Med de tre forordninger i 1770'erne gik man reelt over til kun at forbyde det, som var direkte forbudt i Guds Lov, og i 1800 har man påbegyndt en proces, der skal fjerne Guds Lov som et uoverskrideligt grundlag for verdslig lovgivning. Et begyndende oprør med den verdslige magts forpligtelse til at sikre den guddommelige lovs overholdelse aftegner sig. Udviklingen på ægteskabslovgivningens område skal ses som et eksempel på naturretens brud med et middelalderligt retshierarki, der satte Guds Lov øverst. Den viser en udvikling, der bragte et skel mellem jura og teologi i retshandlingen.